Waldemar BUDNER

WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY MIEJSKIEJ SIECI OSADNICZEJ WIELKOPOLSKI

Wprowadzenie

Prezentowany artykuł podejmuje próbę analizy złożonego zjawiska przekształceń miejskiej sieci osadniczej w Wielkopolsce. Dla realizacji tak postawionego celu pracy postępowanie badawcze ujęto w sposób następujący. Na wstępie scharakteryzowano krótko historyczne tło rozwoju miast w regionie Wielkopolski. Ze względu na dużą niestabilność podziałów i struktur administracyjnych w Polsce przedstawiono także zmiany w tym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem województwa poznańskiego (obecnie wielkopolskiego). W charakterystyce miast uwzględniono ich liczebność, wielkość i rozmieszczenie oraz zróżnicowanie przestrzenne procesów urbanizacji. Ponadto określono gospodarcze podstawy rozwoju miast (m.in. zatrudnienie, liczbę podmiotów gospodarczych). Ostatnia część – podsumowująca, poświęcona jest procesowi równoważenia systemu osadniczego województwa wielkopolskiego.

Zakres czasowy badań obejmuje lata 1945-1999 – w odniesieniu do zmian administracyjnych, natomiast w odniesieniu do analizy miejskiej sieci osadniczej Wielkopolski okres 25 lat, tzn. od 1975 do 2000 r. Gospodarczą charakterystykę miast określono według stanu na koniec 1998 r.

Region Wielkopolski i historyczne uwarunkowania rozwoju jego sieci osadniczej

Województwo wielkopolskie należy do najstarszych obszarów osadniczych na ziemiach polskich. Historycznie nazwa Wielkopolska dotyczyła przede wszystkim terytorium plemiennego Polan, zamieszkujących nad środkową

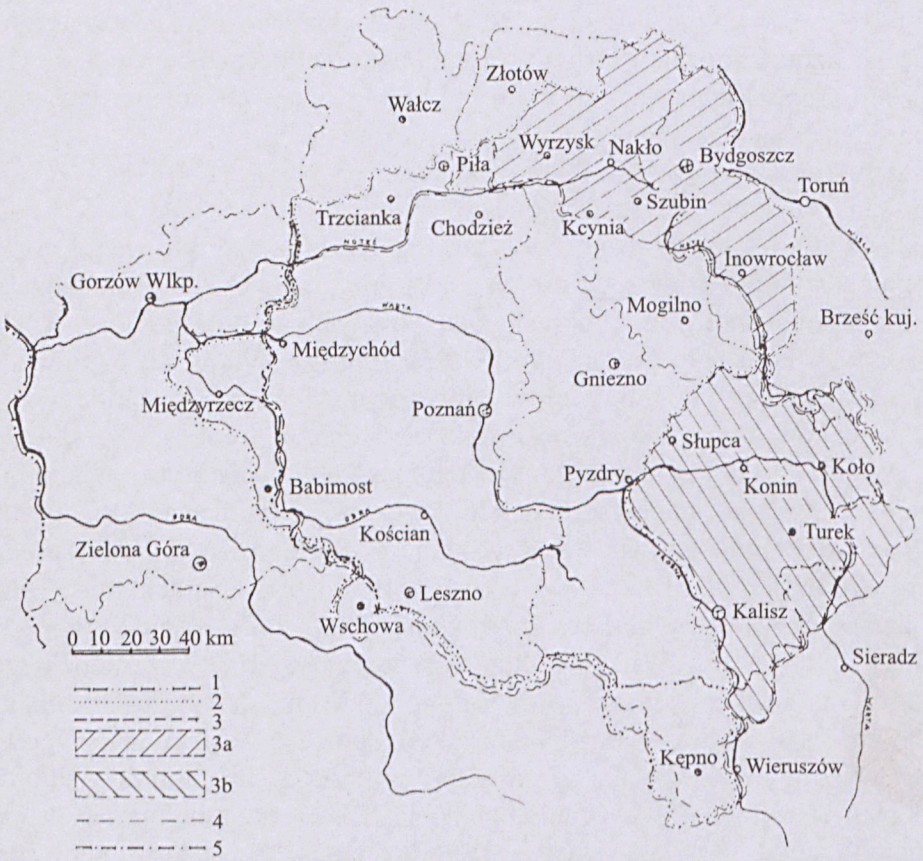
i dolną Wartą, aż po Odrę na zachodzie – włącznie z jej lewobrzeżnymi obszarami w okolicy Lubusza. Sieć osadnicza miast i osiedli tego obszaru została wykształcona w głównym zarysie już w średniowieczu. Do końca XV w. zakończony został etap najintensywniejszego powstawania miast na tzw. nowym prawie miejskim (magdeburskim). W późniejszych okresach ogólna liczba miast na terenie Wielkopolski już nie wzrastała. Można nawet stwierdzić, że w okresie średniowiecza nastąpiło nadmierne nasycenie przestrzeni miastami, co spowodowało degradację i upadek niektórych ośrodków. Kryzys niektórych miast wynikał głównie z braku dostatecznie dużego lokalnego rynku obsługi. Czynnikiem determinującym układ przestrzenny miast (jego zagęszczenie) był więc stopień zasiedlenia obszarów wiejskich [Zajchowska 1977].

Drugim ważnym czynnikiem rozmieszczenia miast był układ szlaków komunikacyjnych. Zbiegające się w Poznaniu szlaki lądowe i wodne podkreślały z jednej strony znaczenie Poznania jako głównego węzła komunikacyjno-osadniczego regionu, z drugiej zaś wyznaczały lokalizację miast rozmieszczonych w określonych odstępach wzdłuż poszczególnych szlaków. Miasta położone dalej od ważnych dróg handlowych stagnowały, a później upadały. Podobną rolę w procesie rozwoju miast odegrała w XIX i XX w. komunikacja kolejowa [Maik 1986].

Wielkopolska jest postrzegana na ogół jako region historyczny (administracyjny) lub jako jednostka podziału fizyczno-geograficznego. Identyfikacja granic regionu zarówno w pierwszym, jak i drugim znaczeniu nastręcza sporo trudności [por. Budner, Matykowski 1992, 1993]. Najdokładniejszego podziału fizyczno-geograficznego regionu dokonał B. Krygowski [1956, 1961], który traktował całą Wielkopolskę (z wyjątkiem Powyża Łódzkiego) jako jedną wielką jednostkę fizyczno-geograficzną, nazywając ją Niziną Wielkopolsko-Kujawską lub Niziną Wielkopolską. Według B. Krygowskiego Nizinę Wielkopolską ograniczają: od zachodu południkowy słubicki odcinek Odry, od północy pradolina Wisły-Noteci, od południa pas wzniesień: Wzgórza Żarskie, Dalkowskie, Trzebnickie, a od południowego wschodu i wschodu – Warta. Radykalną zmianę w dziedzinie podziału regionalnego Wielkopolski dokonał J. Kondracki [1965]. Podzielił on rozpatrywany obszar wzdłuż granicy zasięgu jezior na dwie części: północną – Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie i południową – Nizinę Południowowielkopolską.

Również podział Wielkopolski jako jednostki administracyjnej nie jest jednoznaczny, a granice historyczne są rozbieżne z granicami jednostki podziału geograficznego. W ciągu ostatnich wieków Wielkopolska nie miała

stałych granic administracyjnych. Terytorium Wielkopolski za czasów Korony Królestwa Polskiego (1306-1795) dzieliło się na ziemie (następnie na województwa) – poznańską i kaliską (później województwa kaliskie i gnieźnieńskie). Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. Wielkopolska została podzielona. Z zachodniej jej części wokół Poznania utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie (pod kontrolą Prus), a wschodnia

Rys. 1. Wielkopolska od XVII wieku do roku 1975

Granice administracyjne: 1 – granice woj. poznańskiego i kaliskiego od 1657 do 1815 r., 2 – granice tzw. Wielkiego Księstwa Poznańskiego (1815-1918), 3 – granice woj. poznańskiego w latach 1919-1939, 3a – obszar wyłączony z woj. poznańskiego w kwietniu 1938 r., 3b – obszar przyłączony do woj. poznańskiego w kwietniu 1938 r., 4 – granice woj. poznańskiego i zielonogórskiego (1951-1975), 5 – obecne granice państwa

część – z Kaliszem, Koninem i Turkiem – została włączona do Królestwa Polskiego (pod kontrolą Rosji). Po powstaniu zbrojnym (1918-1919) Wielkopolska została ponownie włączona do odrodzonej Polski jako województwo poznańskie. Po stronie niemieckiej zostały jednakże niektóre ziemie zachodnie i północne obszary ówczesnej prowincji poznańskiej (z takimi miastami, jak: Babimost, Wałcz, Wschowa, Trzcianka, Piła, Międzyrzecz, Złotów). W skład województwa poznańskiego weszła również część Kujaw i Pałuk – uprzednio należących również do Prus i prowincji poznańskiej. W kwietniu 1938 r. dokonano natomiast modyfikacji przebiegu granic województwa[1]. Z jednej strony wyłączono z województwa powiaty: bydgoski, inowrocławski, szubiński, wyrzyski i część mogileńskiego – przyłączając je do województwa pomorskiego. Z drugiej strony przyłączono do województwa powiaty: kaliski, kolski, koniński i turecki (rys. 1).

Współczesne zmiany w podziałach administracyjnych Wielkopolski

Uzyskanie przez Polskę w 1945 r. nowych terytoriów ponownie wpłynęło na rozszerzenie pojęcia Wielkopolski. Nowe województwo poznańskie objęło swym zasięgiem obszar województwa sprzed 1 września 1939 r. oraz część byłej pruskiej prowincji brandenburskiej (większość regencji frankfurckiej) oraz północną część Dolnego Śląska (część regencji legnickiej). W ramach obowiązującego podziału administracyjnego województwo poznańskie stało się jednym z szesnastu województw (w tym dwóch miast stanowiących województwa – Warszawy i Łodzi). Jednostki niższego szczebla administracyjnego stanowiły powiaty i gminy.

W czerwcu 1950 r. wprowadzono korektę podziału administracyjnego, powołując trzy nowe województwa, tj. koszalińskie, zielonogórskie i opolskie oraz dokonując zmian granic czterech innych województw. Z województwa poznańskiego wyłączono dwa powiaty – mogileński i żniński (przyłączając je do województwa bydgoskiego), a z zachodniej części województwa utworzono nowe województwo zielonogórskie. W ten sposób terytorium województwa poznańskiego zmniejszyło się o 35%, tj. o 16 tys. km^2.

[1] Rok wcześniej (kwiecień 1937) Sejmik Wojewódzki zaproponował zmianę nazwy województwa z poznańskiego na Wielkopolskę. Postulat ten nie został zrealizowany.

W roku 1954 wprowadzono zmiany w podziale administracyjnym terenów wiejskich i utworzono gromady zamiast istniejących dotychczas gmin. W tym samym roku utworzono również nowe jednostki podziału administracyjnego – osiedla. Osiedla charakteryzowały się znacznym odsetkiem ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem i miejskim charakterem zabudowy.

Z dniem 1 stycznia 1957 r. wyłączono z województw kolejne trzy miasta: Kraków, Wrocław i Poznań. Pięć miast stanowiących województwa funkcjonowało do 1 czerwca 1975 r.

Tabela 1

Podział administracyjny Polski w latach 1948-1999

Lata	Województwa	Powiaty	Miasta	Osiedla	Gminy	Gromady
1948	14+2*	271+46**	700	–	2994	–
1950	17+2*	271+59**	704	–	2993	–
1954	17+2*	295+76**	729	45	–	8790
1958	17+5*	322+76**	740	133	–	8339
1973	17+5*	314+78**	836	–	2365	–
1975	49	–	810	–	2327	–
1999	16	308+65**	875	–	2489	–

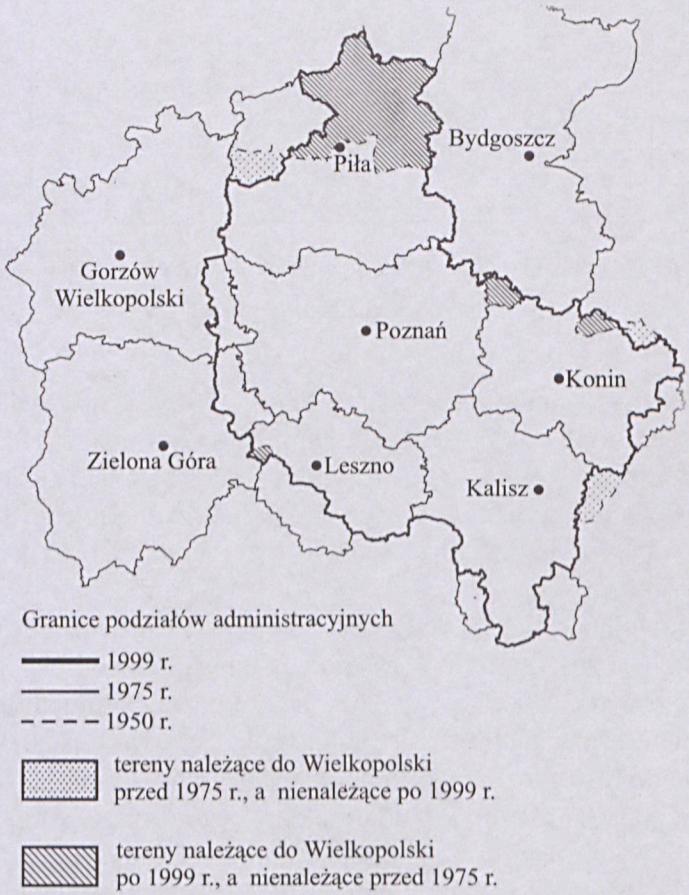
*woj. miejskie, **pow. grodzkie.

Źródło: **Kokotkiewicz** [1980], s. 25; *Rocznik statystyczny* GUS, 1999.

W roku 1973, w pierwszym etapie reformy administracyjnej, ponownie reaktywowano gminy zamiast gromad. Utworzono ich razem 2365 w ramach 314 powiatów. W drugim etapie reformy, w czerwcu 1975 r., wprowadzono dwustopniowy podział kraju na 49 województw i 2327 gmin. Region wielkopolski został podzielony na siedem województw, z których tylko jedno – województwo poznańskie, w całości położone na terenie poprzedniego województwa, stanowiło rdzenną część regionu historycznego. Nowe województwo zajmowało obszar 8151 km^2 (2,6% powierzchni kraju), tj. o 70% mniejszy w stosunku do poprzedniego terytorium. Było jednym z większych pod tym względem – 13 miejsce. Zamieszkiwało go

1171 tys. mieszkańców, co stawiało ówczesne województwo na czwartym miejscu. Nowa struktura administracyjna obejmowała: 4 gminy miejskie, 29 gmin miejsko-wiejskich i 28 gmin wiejskich.

Reforma ustrojowa państwa, której częścią jest reforma administracyjna, wprowadziła kolejne bardzo istotne zmiany. W dniu 1 stycznia 1999 r. utworzono 16 dużych województw – regionów, restytuowano pośredni szczebel administracji – powiat. Nowe województwo wielkopolskie powstało z ośmiu byłych województw, głównie z poznańskiego (w całości) i większej części województw: konińskiego, kaliskiego, leszczyńskiego i pilskiego. Swym kształtem województwo przypomina poznańskie z okresu 1950-1975 (rys. 2). Pod względem obszaru współczesne województwo

Rys. 2 Województwo wielkopolskie na tle wcześniejszych podziałów administracyjnych z lat 1950 i 1975

wielkopolskie jest od niego o 10% większe. Zasadnicza różnica terytorialna dotyczy północnej części województwa. Stanowi ją dołączony powiat złocieniecki i część powiatu pilskiego – niebędące dotychczas częścią województwa oraz gmina Człopa, wyłączona z obszaru ówczesnego województwa poznańskiego. Pozostałe różnice w przebiegu granic są nieznaczne i obejmują kilka pojedynczych gmin. Ilustruje to rysunek 2.

Tabela 2

Województwo poznańskie (* wielkopolskie) w latach 1950-1999

Lata	Powierzchnia (w km^2)	Procent powierzchni kraju	Powiaty**	Miasta
1950	26 943	8,6	34 (29+5)	48
1975	8 151	2,6	–	33
1999*	29 826	9,5	35 (31+4)	108

** w nawiasie podano kolejno liczbę powiatów ziemskich i grodzkich.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Województwo wielkopolskie jest drugim (po woj. mazowieckim) pod względem obszaru w kraju. Powierzchnia jego wynosi 29 826 km^2, co stanowi 9,5% powierzchni kraju. Również pod względem liczby ludności województwo wielkopolskie należy do największych (trzecie miejsce, po woj. mazowieckim i śląskim), 3351,4 tys. mieszkańców stanowi 8,7% ludności Polski.

Podsumowując tę część rozważań, należy stwierdzić, że podział administracyjny i jego struktura w powojennej Polsce były niestabilne. Dotyczy to również obszaru Wielkopolski. Podział administracyjny jako ważny element organizacji przestrzennej społeczeństwa i państwa powinien nawiązywać do historycznie ukształtowanej struktury systemu osadniczego. Tymczasem na przestrzeni kilkudziesięciu lat w Polsce przeprowadzono kilka zasadniczych zmian podziału administracyjnego i jego struktury. Decyzje te były często nieracjonalne i miały charakter polityczny. Ich konsekwencją były częste przesunięcia granic administracyjnych województw, zmiany struktury osadniczej województw, zmiany w hierarchicznej

strukturze osadniczej ośrodków, zmiany układów funkcjonalno-przestrzennych, awanse i degradacje administracyjne miast (zmiana rangi), przekształcenia osiedli wiejskich w miejskie i odwrotnie. Procesy te miały również wpływ na dynamikę rozwoju miast i zmiany ich struktury funkcjonalnej.

Sieć miejska województwa w latach 1975-2000

Sieć miejską województwa poznańskiego utworzonego w 1975 r. tworzyły 33 miasta (w roku 1990 Obrzycko – jako 34 miasto – uzyskało prawa miejskie). Charakteryzowała ją znaczna gęstość. Na jedno miasto przypadało tylko 239,7 km^2 powierzchni (średnia w całym kraju aż 384,1 km^2). Jednocześnie pod względem liczby miast województwo poznańskie znajdowało się na drugim miejscu (po województwie katowickim) w kraju. Miejski układ osadniczy województwa był układem monocentrycznym. Poznań jako stolica małego województwa, utrzymała swoje znaczenie ośrodka o funkcjach ponadregionalnych. Dzięki awansowi w hierarchii administracyjnej wzmocniona została pozycja nowo utworzonych ośrodków wojewódzkich.

Tabela 3

Struktura sieci miejskiej województwa poznańskiego w 1975 r.

Miasta według wielkości zaludnienia	Liczba miast		Ludność miast	
	bezwzględna	udział w %	w liczbach bezwzględnych	udział w %
Do 2 tys.	4	12,1	5 889	0,7
2-5 tys.	9	27,3	26 567	3,3
5-10 tys.	11	33,3	75 846	9,6
10-20 tys.	6	18,2	93 984	11,8
20-50 tys.	1	3,0	20 670	2,6
50-100 tys.	1	3,0	55 063	6,9
100 tys. i większe	1	3,0	515 962	65,0
Razem	33	100,0	793 981	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa poznańskiego*, WUS, 1976.

Poznań skupiał 65% ludności miejskiej województwa. Wśród miast dominowały ośrodki małe (do 20 tys. mieszkańców) stanowiące ponad 90% ogólnej liczby miast, a skupiające tylko 25,4% ludności miejskiej. Za specyficzną cechę układu osadniczego województwa należy uznać również fakt, że liczna grupa najmniejszych miast nie różniła się pod względem liczby ludności od największych wsi tego obszaru. Najmniejszą wówczas miejscowość Ostroróg zamieszkiwało zaledwie 1371 mieszkańców.

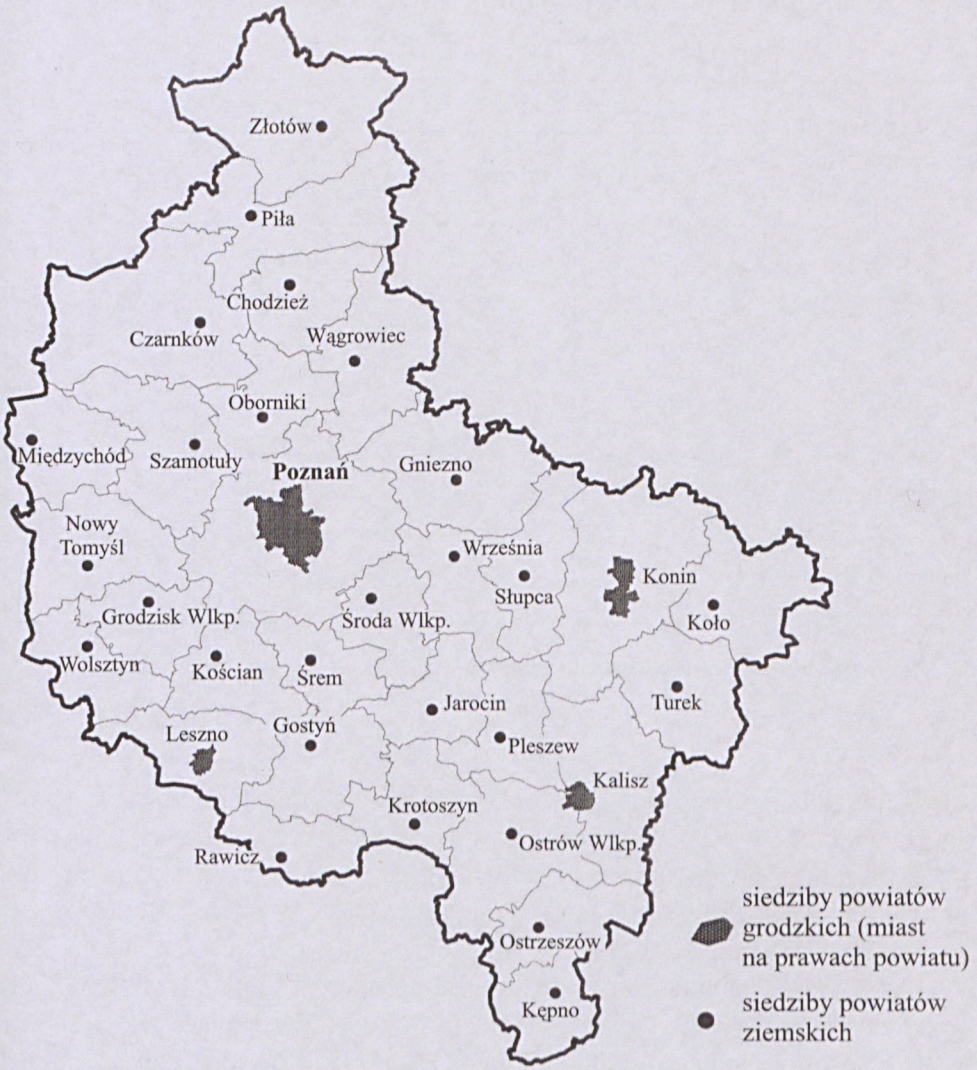
Sieć miejską województwa wielkopolskiego (w 1999 r.) tworzyło 108 ośrodków[2]. Stanowi to aż 12,3% ogólnej liczby miast w Polsce. Jest więc **bardzo dobrze rozwinięta**. Żadne z województw nie ma więcej miast. Największym miastem jest Poznań (578,2 tys. mieszkańców) **ośrodek metropolitarny o znaczeniu krajowym** [por. Jałowiecki 1999]. Sześć miast liczy ponad 60 tys. mieszkańców. Są to byłe miasta wojewódzkie: Kalisz (106,6 tys.), Konin (83,4 tys.), Piła (76,8 tys.) i Leszno (62,3 tys.) oraz miasta Ostrów Wielkopolski (74,7 tys.) i Gniezno (71,4 tys.). Ze względu na potencjał ludnościowy i gospodarczy tworzą one grupę **ośrodków regionalnych**. Kolejnych 14 miast mieści się w przedziale od 20 do 31 tys. osób. Są to głównie miasta powiatowe, które wraz z pozostałymi mniejszymi ośrodkami powiatowymi tworzą niższy – subregionalny poziom hierarchiczny struktury osadniczej (rys. 3). Ze względu na położenie i duże zróżnicowanie pod względem demograficznym i gospodarczym ich ranga jest niejednakowa. Jest także największy w kraju odsetek miast małych nieprzekraczających 10 tys. mieszkańców, których liczba stanowi aż 65,7% wszystkich miast województwa (tab. 4).

Gęstość sieci miejskiej jest wyjątkowo duża i przekracza znacznie średnią krajową. Na jedno miasto przypada tu średnio 276,2 km^2, podczas gdy w całym kraju aż 357,6 km^2 (mniej tylko w województwach śląskim i dolnośląskim). Miasta nie są rozmieszczone równomiernie. Największa koncentracja miast znajduje się w centralnej i południowej części regionu, najmniejsza zaś w części wschodniej i północnej.

Znacznie wyższa od średniej krajowej (1015,2 km^2) jest również gęstość sieci miast powiatowych. Jeden ośrodek tej kategorii obsługuje w województwie wielkopolskim przeciętnie 962,1 km^2. Sytuacja ta uwarunkowana jest specyfiką struktury wielkościowej miast województwa (patrz rys. 3 i tab. 4).

---

[2] W dniu 1 stycznia 2000 r. status miasta uzyskała kolejna miejscowość – Nekla.

Rys. 3. Miasta powiatowe województwa wielkopolskiego (stan w dniu 1 stycznia 2000 r.)

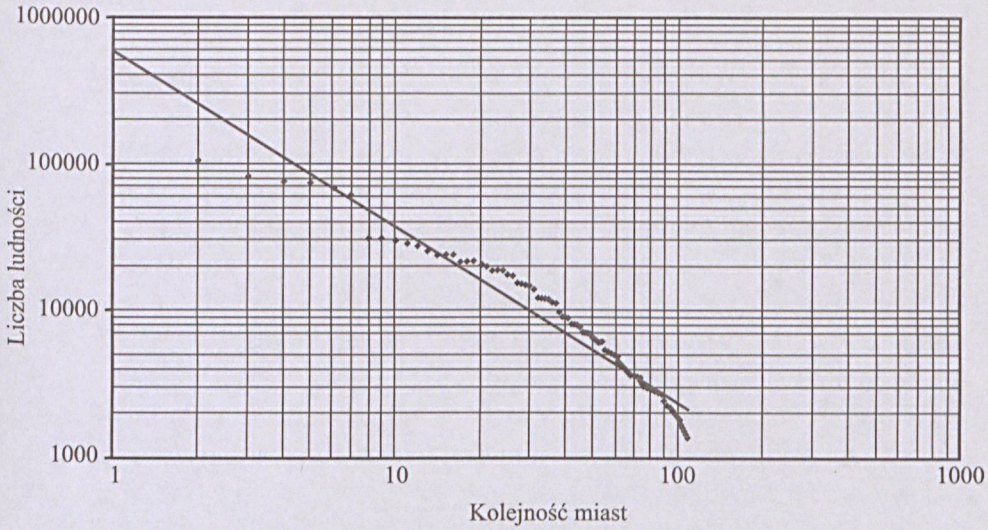
Tabela 4

Struktura sieci miejskiej województwa wielkopolskiego stan w dniu 1 stycznia 1999 r.

Miasta według wielkości zaludnienia	Liczba miast		Ludność miast	
	bezwzględna	udział w %	w liczbach bezwzględnych	udział w %
Do 2 tys.	12	11,1	20 617	1,1
2-5 tys.	38	35,2	120 845	6,3
5-10 tys.	21	19,4	148 250	7,7
10-20 tys.	16	14,8	234 526	12,2
20-50 tys.	14	13,0	352 053	18,2
50-100 tys.	5	4,6	368 713	19,1
100 tys. i większe	2	1,9	684 876	35,5
Razem	108	100,0	1 929 880	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego miast*, 1999.

Największe miasto regionu – Poznań – jest miastem dominującym. Jego wielkość w porównaniu z następnym w kolejności miastem – Kaliszem jest nieproporcjonalnie duża. Analiza rozkładu miast województwa według wielkości i kolejności (rys. 4) wskazuje na słabszy rozwój dwóch miast średniej wielkości, a mianowicie Konina i Piły. Wielkość pozostałych miast jest dość proporcjonalna i zbliżona do rozkładu modelowego określonego na podstawie zasady wielkości i kolejności (zwanej regułą Zipfa). Powyższa zasada ma charakter wyłącznie opisowy i nie można na jej podstawie w pełni kwestionować zbyt dużej lub zbyt małej wielkości miasta ze względu na niezgodność jego położenia w stosunku do rozkładu modelowego. Należy podkreślić, że najmniejsze jednostki osadnicze niespełniające żadnych ważniejszych funkcji gospodarczych, nie są objęte działaniem prawa Zipfa. Oznacza to, że w miejscu załamania krzywej na wykresie prawo Zipfa przestaje funkcjonować. Dotyczy to głównie miasteczek poniżej 2 tys. mieszkańców.

Rys. 4. Wielkość i kolejność miast województwa wielkopolskiego (stan w dniu 1 stycznia 1999 r.)

Analizowany typ rozkładu związany jest z obszarem, który charakteryzuje: dominująca wielkość największego miasta o znaczeniu regionalnym, wykształcona grupa sześciu miast subregionalnych średniej wielkości oraz proporcjonalny rozwój pozostałych mniejszych miast regionu. Zatem **mimo dominacji miasta pierwszego – Poznania, system wykazuje tendencje do policentryczności**. Należy jednak podkreślić, że proporcje wielkości miast nawet jeżeli są zbliżone do rozkładu modelowego, nie stanowią wystarczającej podstawy do pozytywnej oceny systemu osadniczego. Poza analizą proporcji wielkości miast ocena systemu osadniczego regionu wymaga analizy innych cech, w tym przede wszystkim rozkładu przestrzennego miast.

Procesy urbanizacyjne i ich przestrzenne zróżnicowanie

Urbanizacja jest procesem rozpowszechniania się miejskich form osadnictwa i sposobów życia ludności. W sferze demograficznej wyraża się rozwojem ludnościowym istniejących miast. Obecnie procesy urbanizacyjne wykraczają poza granice samych miast, a polegają na zmniejszaniu różnic

między miastami i wsią w dziedzinie warunków technicznych zabudowy, wyposażenia gospodarstw domowych w urządzenia infrastruktury technicznej i trwałego użytku. Przede wszystkim jednak zaznaczają się w postaci procesów integracji społeczno-gospodarczej miasta z otaczającym zapleczem. Miasta duże, takie jak Poznań, pełnią w tym procesie rolę ośrodków, z których nowe wzorce i postawy rozprzestrzeniają się do stref otaczających, a dynamika rozwojowa miasta w znacznym stopniu determinuje zmiany zaplecza.

Ocena procesu urbanizacji województwa wielkopolskiego nie jest jednoznaczna. Z jednej strony obszar województwa charakteryzuje bardzo duża liczba miast. Z drugiej zaś, ludność zamieszkująca miasta wynosi 1929,9 tys., co stanowi tylko 57,6% ogółu mieszkańców regionu. Wskaźnik ten jest niższy w stosunku do średniej krajowej (61,9%) i plasuje województwo wielkopolskie dopiero na 10 miejscu. Pierwsze pod tym względem w kraju jest województwo śląskie, w którym 79,6% ogółu ludności zamieszkuje miasta. Sytuacja taka wynika właśnie ze specyfiki struktury wielkości miast województwa wyrażającej się bardzo dużym udziałem miast małych, stanowiących 65,7% ogólnej liczby miast województwa (najwięcej spośród wszystkich województw). Dynamika rozwoju małych miast jest znacznie niższa niż miast średnich i dużych [Budner 1996].

Analogiczny wskaźnik urbanizacji dla województwa poznańskiego funkcjonującego w poprzednim podziale administracyjnym kształtował się na znacznie wyższym poziomie powyżej średniej krajowej. Miał stałą tendencję rosnącą. Początkowo wzrost udziału ludności miejskiej następował głównie na skutek przyrostu liczby ludności miast największych przy jednoczesnej stagnacji, a nawet tendencji do wyludniania się miast małych [Budner 1993]. Odwrotną tendencję można zaobserwować od początku lat dziewięćdziesiątych. Oznacza to ubytek ludności Poznania i wzrost ludnościowy miast średnich.

Tym samym udział Poznania w ludności miejskiej województwa powoli, ale systematycznie spadał (tab. 5). Na przestrzeni ostatnich 10 lat udział Poznania w ludności całego województwa oraz ludności zamieszkującej miasta wykazywał tendencję malejącą. Jest to skutek ujemnego przyrostu naturalnego i zjawiska dekoncentracji ludności Poznania. Biorąc jednak pod uwagę obszar metropolitarny aglomeracji poznańskiej – liczba ludności wzrasta. Ujawnia się zatem proces deglomeracji oraz postępującego zjawiska koncetracji ludności w grupie miast mniejszych i średnich (20-tysięcznych i większych).

Utworzenie nowego – dużego województwa wielkopolskiego spowodowało dalszy spadek udziału ludności Poznania. Stolica regionu skupiała już tylko 17,3% ogółu mieszkańców oraz 30,0% ludności miejskiej. Wzrósł

Tabela 5

Rozwój ludnościowy województwa poznańskiego/wielkopolskiego

Lata	Liczba ludności			Udział		
	województwa (w tys.)	miast województwa (w tys.)	Poznania (w tys.)	ludności miejskiej województwa (w %)	Poznania w ludności miejskiej województwa (w %)	Poznania w ludności województwa (w %)
1990	1334,1	951,1	590,1	71,3	62,0	44,2
1995	1353,7	959,2	581,8	70,9	60,7	43,0
1999	3351,4	1929,9	578,2	57,6	30,0	17,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

natomiast udział koncentracji w miastach średniej wielkości i miast mniejszych (powyżej 20 tys.), których łączny udział w ludności miejskiej województwa wynosił 42,8%. Jest to w znacznej mierze konsekwencja przyspieszonego rozwoju demograficznego nowych stolic wojewódzkich w latach 1975-1985 [Kaczmarek 1996].

Rozmieszczenie przestrzenne ośrodków nie jest równomierne. Największa koncentracja miast znajduje się w centralnej i południowo-zachodniej części regionu, najmniejsza zaś w części południowej i północnej (rys. 5). Rozmieszczenie ośrodków regionalnych, uwzględniając również Poznań, jest ogólnie prawidłowe. Położenie Konina, Piły, Leszna, Kalisza i Ostrowa Wielkopolskiego, a także centralne położenie Poznania umożliwia wykształcenie i utrzymanie przez każde z tych miast proporcjonalnie do wielkości odpowiedniego obszaru rynkowego (rys. 3). Sytuacja taka odpowiada rozkładowi ośrodków sieci osadniczej zgodnej z zasadą rynkową teorii Christallera.

Położenie ośrodka regionalnego Gniezna „pomiędzy" Poznaniem, Koninem i Inowrocławiem, a przede wszystkim w zbyt bliskiej odległości od Poznania utrudnia wykształcenie odpowiedniego do jego liczby mieszkańców obszaru rynkowego. Utrudnienie to wynika ze zbyt dużego zagęszczenia miast regionalnych na tym obszarze. Z kolei zasięgi rynkowe Leszna oraz Kalisza i Ostrowa Wielkopolskiego wchodzą częściowo również na

Rys. 5. Miasta województwa wielkopolskiego (stan w dniu 1 stycznia 2000 r.)

tereny ościennych województw. Dwa ostatnie z wymienionych ośrodków tworzą już policentryczną aglomerację. Wykształcenie odrębnych przestrzennie obszarów rynkowych przez Kalisz i Ostrów Wielkopolski nie jest możliwe ze względu na ich bezpośrednie sąsiedztwo. Funkcje egzogeniczne (ponadlokalne) tych dwóch miast powinny być wzajemnie uzupełniające. Obszary rynkowe Piły i Konina obejmują w większości tereny województwa wielkopolskiego.

Gospodarcze podstawy rozwoju miast

W województwie wielkopolskim ukształtowały się obszary zróżnicowane pod względem rodzaju prowadzonej na nich działalności. Są to obszary dominacji rolnictwa i gospodarki leśnej, rekreacyjne, o funkcjach przemysłowych i usługowych. Dwa ostatnie rodzaje działalności skoncentrowane są głównie w miastach.

Miasta województwa wielkopolskiego skupiają 7,2% pracujących w gospodarce narodowej. Największym rynkiem pracy dysponuje Poznań, gdzie pracuje 237 258 osób (stan w dniu 30 września 1998 r.) – koncentrując 35,5% ogółu zatrudnionych w miastach. Rynek pracy w pozostałych miastach kształtuje się względnie proporcjonalnie do ich liczby ludności. Jest zatem bardzo mocno zróżnicowany. W drugim co do wielkości mieście województwa – Kaliszu, jest zatrudnionych 41 271 osób, najmniej w Sulmierzycach – 142 pracowników.

Struktura zatrudnienia w miastach wykazuje coraz większą przewagę zatrudnienia w sektorze usług (obecnie 55,5% ogółu zatrudnionych). W przemyśle i budownictwie (sektor II) pracuje 43,7% ogółu zatrudnionych, w rolnictwie zaledwie 0,8%. Jest to zatem struktura tożsama ze strukturą zatrudnienia w miastach, w Polsce. Odzwierciedla ogólną tendencję zmian przejawiającą się w stopniowym zaniku dominującego znaczenia funkcji przemysłowych i przemysłowo-usługowych na korzyść wzrostu zatrudnienia w III sektorze. Przeobrażenia struktury zatrudnienia związane z rozwojem III sektora gospodarki narodowej powodują wzrost znaczenia usług o charakterze niematerialnym. Funkcje produkcyjne przestają decydować o dynamice rozwojowej miast, szczególnie dużych i średniej wielkości [Matczak 1992, Budner 1999]. Zjawisko to jest charakterystyczne również dla dużych i średnich miast województwa wielkopolskiego. Odstępstwo stanowią niektóre małe miasta (szczególnie poniżej 5 tys. mieszkańców), które także ze względu na położenie i brak większych zakładów przemysłowych łączą często funkcje usługowe ze specjalizacją w dziedzinie obsługi rolnictwa dla najbliższego zaplecza (patrz tab. 6).

Tabela 6

Typy i klasy wielkości miast województwa wielkopolskiego

Klasy wielkości	Typy miast według charakteru dominacji funkcjonalnej				
	U (usługowy)	**UP** (usługowo--przemysłowy)	**PU** (przemysłowo--usługowy)	P (przemysłowy)	**X** (brak dominacji funkcjonalnej)
1	2	3	4	5	6
100 tys. i większe	Poznań	Kalisz			
50-100 tys.	Leszno	Gniezno Konin Ostrów Wlkp. Piła			
20-50 tys.		Kościan Rawicz Swarzędz Śrem Wągrowiec	Chodzież Gostyń Jarocin Koło Krotoszyn Luboń Środa Wlkp. Turek Września		
10-20 tys.		Kępno Międzychód Nowy Tomyśl Pleszew Słupca Szamotuły Wolsztyn Złotów	Czarnków Mosina Oborniki Wlkp. Ostrzeszów Rogoźno Trzcianka	Grodzisk Wlkp. Wronki	
5-10 tys.	Kórnik Krzyż Wlkp. Puszczykowo Witkowo	Czempiń Jastrowie Murowana Goślina Śmigiel Wyrzysk	Kostrzyn Koźmin Wlkp. Opalenica Pniewy Pobiedziska Trzemeszno Wieleń	Buk Kłodawa Nowe Skalmierzyce Sieraków Zbąszyń	

cd. tab. 6

1	2	3	4	5	6
2-5 tys.	Bojanowo Czerniejewo Kobylin Margonin Rychwał Rydzyna Skoki Sompolno Sulmierzyce Ślesin Tuliszków Zagórów	Dąbie Gołańcz Krajenka Krobia Łobżenica Obrzycko Okonek Poniec Wysoka	Golina Książ Wlkp. Lwówek Odolanów Pyzdry Stęszew Szamocin Zduny	Borek Wlkp. Grabów n. Prosną Kleczew Miejska Górka Miłosław Ostroróg Rakoniewice Ujście	Kłecko
Poniżej 2 tys.	Dobra Dolsk Mikstat Przedecz Wielichowo Żerków	Osieczna Pogorzela Raszków	Stawiszyn	Jutrosin Krzywiń	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Działalność przemysłowa[3] skoncentrowana jest w centralnej części województwa w obszarze aglomeracji poznańskiej. W Poznaniu oraz Kórniku, Luboniu, Mosinie, Murowanej Goślinie, Swarzędzu, Stęszewie i Kostrzynie pracuje[4] ponad 30% ogółu pracowników tego sektora zatrudnionych w miastach województwa wielkopolskiego. Jeżeli dodać jeszcze pracujących w gminach wiejskich powiatu poznańskiego, to liczba ta jest jeszcze wyższa. W tym najbardziej zurbanizowanym w regionie obszarze pracuje około 1/3 ogółu pracujących w przemyśle województwa.

Pozostałe ważniejsze ośrodki przemysłowe to większe miasta powiatowe oraz Wronki. Liczba pracujących w II sektorze przekracza 3000. Ich przestrzenną lokalizację ilustruje rysunek 5. Uwagę zwraca skromna reprezentacja ośrodków przemysłowych w północnej części regionu.

[3] Przez pojęcie przemysł rozumie się następujące sekcje, według EKD: górnictwo i kopalnictwo, działalność produkcyjna oraz zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz i wodę.

[4] Zatrudnienie w poszczególnych sektorach nie uwzględnia jednostek gospodarczych, których liczba pracujących nie przekracza 5 osób.

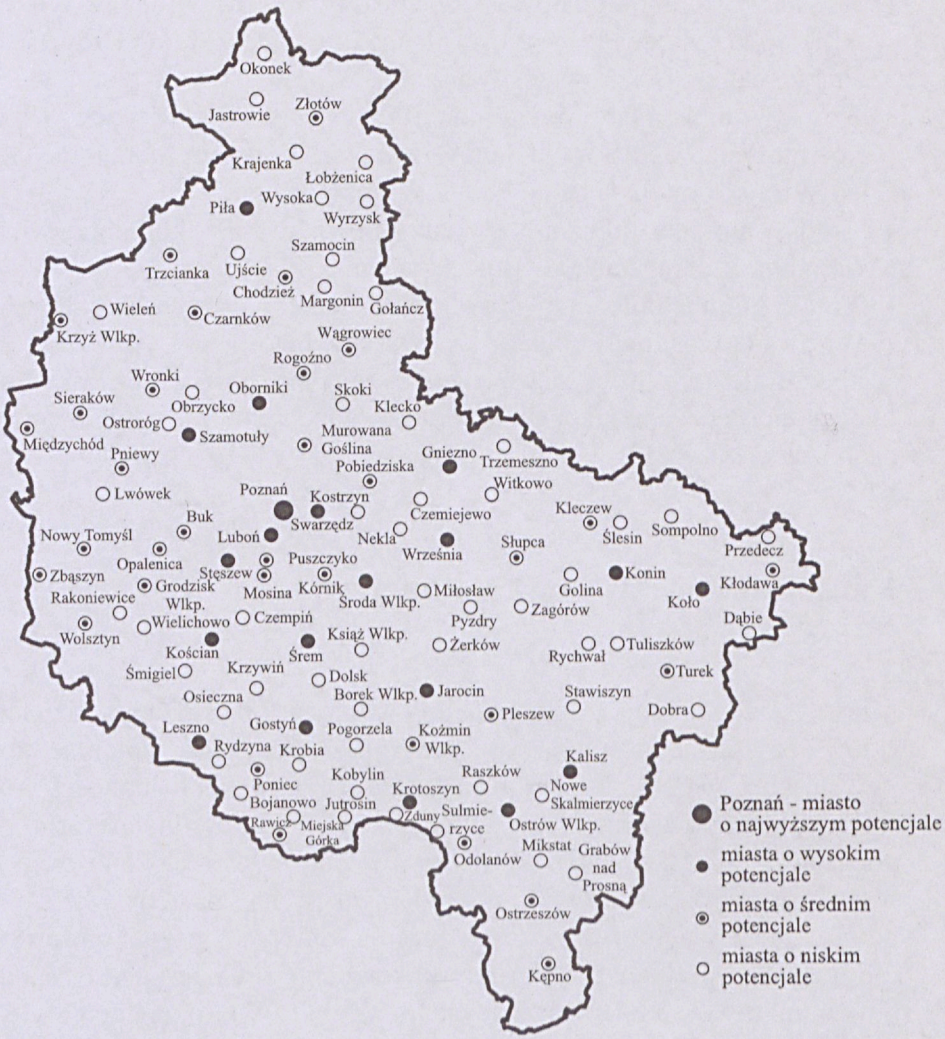
Koncentracja działalności usługowej w województwie jest jeszcze bardziej wyraźna. W miastach aglomeracji poznańskiej pracuje blisko 45% ogółu zatrudnionych w miastach województwa w sektorze usług. Analiza podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON skłania do wniosków podobnych do wcześniej sformułowanych. Obszar aglomeracji poznańskiej koncentruje ponad 41% ogółu podmiotów, prowadzących działalność gospodarczą w miastach województwa, w tym miasto Poznań 36%. Wielkość ta nie uwzględnia podmiotów gospodarczych zlokalizowanych w zurbanizowanych gminach powiatu, jak np. Tarnowo Podgórne czy Suchy Las. Znacznie mniejsza liczba jednostek gospodarczych znajduje się w ośrodkach regionalnych: w Kaliszu 11 025, co odpowiada udziałowi 5,6% ogółu podmiotów w miastach województwa, w Pile 7688 – 3,9%, w Lesznie 7244 – 3,7%, w Koninie 6674 – 3,4%, w Ostrowie Wielkopolskim 6424 – 3,3%, Gnieźnie 5571 – 2,9%. Łączny udział podmiotów gospodarczych w tych miastach stanowi 22,9% ogółu. W żadnym z pozostałych miast liczba podmiotów nie przekracza 3300.

Już na podstawie wyżej analizowanych czynników można stwierdzić, że miasta reprezentują zróżnicowany potencjał gospodarczy[5]. Obszarem o najwyższym potencjale gospodarczym jest aglomeracja poznańska, a w szczególności miasto Poznań. Koncentracja zatrudnienia w usługach i przemyśle, liczba podmiotów gospodarczych i potencjał ludnościowy przewyższają wartości tych parametrów dla innych miast województwa. Możliwości gospodarczego rozwoju miast ilustruje wartość inwestycji. Aglomeracja poznańska należy jednocześnie do najatrakcyjniejszych inwestycyjnie obszarów w Polsce [Swianiewicz, Dziemianowicz 1998]. W Poznaniu zlokalizowało swoje przedsiębiorstwa ponad 411 spółek z udziałem kapitału zagranicznego, a BIZ/1000 mieszkańców wynoszą 2,6 mln USD (drugie miejsce po Warszawie).

Do miast o relatywnie **wysokim potencjale gospodarczym** można zaliczyć [por. też Raport 1999]:

- wszystkie ośrodki regionalne;
- najsilniejsze ośrodki subregionalne w centralnej części województwa położone w promieniu do 50 km wokół Poznania: Kościan, Oborniki, Szamotuły, Śrem, Środa Wielkopolska i Września;
- ośrodki subregionalne południowej części województwa: Gostyń, Jarocin, Krotoszyn, a na wschodzie Koło;

[5] Potencjał gospodarczy określono na podstawie wielkości zatrudnienia w II i III sektorze gospodarki miasta, liczby podmiotów gospodarczych i liczby ludności.

Rys. 6. Potencjał gospodarczy miast województwa wielkopolskiego

- ośrodki gminne (stopnia podstawowego) leżące w okolicy Poznania: Luboń, Stęszew i Swarzędz.

W grupie ośrodków o **średnim potencjale gospodarczym** znalazły się:

- pozostałe ośrodki powiatowe: Chodzież, Czarnków, Grodzisk Wielkopolski, Kępno, Międzychód, Nowy Tomyśl, Ostrzeszów, Pleszew, Rawicz, Słupca, Turek, Wągrowiec, Wolsztyn i Złotów;
- ośrodki gminne o przewadze funkcji przemysłowych: Kleczew, Kłodawa, Koźmin Wielkopolski, Odolanów, Pniewy, Rogoźno, Sieraków, Trzcianka, Wronki oraz usługowy Krzyż Wielkopolski;
- ośrodki gminne położone wzdłuż głównej trasy komunikacyjnej na kierunku wschód–zachód: Buk, Opalenica, Zbąszyń;
- ośrodki gminne położone w okolicy Poznania: Kostrzyn, Kórnik, Mosina, Murowana Goślina, Pobiedziska, Puszczykowo.

Pozostałe miasta są słabsze pod względem gospodarczym. Grupę tę tworzą miasteczka poniżej 6 tys. mieszkańców[6], o zatrudnieniu do 1650 osób (patrz rys. 6).

Równoważenie systemu osadniczego

Miasta stanowią najbardziej stabilny element przestrzennej działalności człowieka. Są jednostkami osadniczymi, które wyróżniają się spośród innych, ponieważ są obszarami najwyższej koncentracji ludności, różnych form działalności oraz dużej intensywności różnorodnych form zagospodarowania. Miasta ze względu na najwyższy stopień złożoności spełniają ważne funkcje zarówno w stosunku do swoich mieszkańców, jak i poprzez powiązania zewnętrzne na rzecz otoczenia. Zbiór wszystkich miast i innych miejscowości poprzez powiązania funkcjonalne i relacje przestrzenne między miejscowościami tworzy system osadniczy o określonej wielkości jednostek, znaczeniu (hierarchii) i rozmieszczeniu względem siebie.

System osadniczy odgrywa podstawową rolę w tworzeniu i funkcjonowaniu regionu. Ma charakter krytyczny, co oznacza, że zasadnicze zmiany i przekształcenia regionu odbywają się przez ten system i są uwarunkowane jego zmianami. System osadniczy regionu, w szczególności

---

[6] Wyjątek stanowią Jastrowie (8885 mieszkańców) i Witkowo (8107).

system miast, tworzy ramy ładu przestrzennego danego obszaru. Pojęcie ładu przestrzennego rozumiane jest generalnie jako uporządkowana różnorodność form i funkcji. Bardziej precyzyjna definicja określa ład przestrzenny jako „stan, w którym – z zachowaniem wymogów ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego – funkcjonowanie gospodarki i społeczeństwa w przestrzeni przebiega w sposób optymalny (z punktu widzenia racjonalności) i z najmniejszą możliwą ilością konfliktów pomiędzy różnymi podmiotami funkcjonującymi w przestrzeni" [Gorzym-Wilkowski 1999, s. 178]. Głównym warunkiem uzyskania ładu przestrzennego, rozumianym w różnych kategoriach: funkcjonalnych, gospodarczych, technicznych, społecznych i przyrodniczych, jest zrównoważenie systemu osadniczego.

W analizach rozwoju społeczno-gospodarczego coraz częściej podejmowane są rozważania na gruncie „zrównoważonego rozwoju". Koncepcja ta łączy wymienione wyżej aspekty ładu przestrzennego, głównie ekologiczne, ekonomiczne i społeczno-kulturowe, a także instytucjonalne (w zakresie zarządzania). Podstawowym elementem składowym koncepcji jest realizacja podstawowych celów, takich jak [Poskrobko 1998]:

- wzrost dochodów,
- poprawa stanu zdrowotnego ludności,
- równe możliwości dostępu do zasobów środowiska.

Drugim głównym elementem tej koncepcji jest kategoria trwałości i samopodtrzymywania rozwoju. Oznacza ona, że gospodarka, społeczeństwo i środowisko muszą mieć trwałe podstawy dla rozwoju bez pogorszenia stanu środowiska, w możliwie jednakowym tempie, w nieskończonym praktycznie horyzoncie czasowym.

Ma to być rozwój dynamicznie trwały. Zrównoważenie ekologiczne oznacza zachowanie procesów ekologicznych, różnorodności i zasobów biologicznych. Zrównoważenie ekonomiczne oznacza wzrost wydajności gospodarczej wraz z tendencją do likwidacji ekonomicznych nierówności. Zrównoważenie społeczno-kulturowe oznacza wzrost wpływu człowieka na kształtowanie własnego życia i umacnianie więzi społecznych oraz zgodności rozwoju z wartościami kulturowymi.

Równoważenie rozwoju odnoszone do systemu osadniczego należy rozumieć jako „zachowanie policentryczności struktury systemu osadniczego, która zapewnić może uzyskanie efektów mnożnikowych i korzystnych procesów kumulatywnych w gospodarce regionu. Zrównoważenie systemu osadniczego regionu można także rozumieć jako sprawność i niezawodność w zaspokajaniu potrzeb społecznych ludności" [Gaczek, Małuszyńska 2000].

Rozwój społeczno-gospodarczy nie zachodzi wszędzie w tym samym czasie i z tą samą intensywnością. Stwierdzenie to dotyczy również regionu Wielkopolski. Jej obszar i struktura administracyjna w okresie powojennym były bardzo niestabilne. Szczególnie istotne dla rozwoju były lata 1975-1999, w których nowe stolice województw regionu Wielkopolski dzięki awansowi administracyjnemu silnie wzmocniły swoje znaczenie. Rozwój społeczno-gospodarczy nowych stolic województw był silnie stymulowany ich funkcjami w zakresie administracji i zarządzania gospodarką regionalną, a miasta te stały się regionalnymi ośrodkami wzrostu. Dzięki temu wykształciły się silne więzi przestrzenne skierowane ku tym centrom [Kaczmarek 1996].

Zmiany funkcji administracyjnych w 1975 r. stały się więc początkowym impulsem mnożnikowym, który spowodował dalsze konsekwencje i wtórne efekty mnożnikowe. Dominująca pozycja stolicy województwa spowodowała zjawisko „wymywania", wyrażające się silną kumulacją zasobów materialnych i środków finansowych w centrum administracyjnym. Istnienie w mieście siedziby władzy administracyjnej było niewątpliwym atutem dla dalszego jego rozwoju [Budner 1999].

Zniesienie systemu centralnego zarządzania gospodarką, wprowadzenie gospodarki rynkowej oraz zapoczątkowane reformy administracji publicznej przez utworzenie samorządów terytorialnych stworzyło nową sytuację. W gospodarce planowej miasta traktowane były przedmiotowo i instrumentalnie, dominującą rolę odgrywał interwencjonizm państwowy i rozwój egzogeniczny nastawiony na osiąganie celów ogólnokrajowych. Zmiany ustrojowe stworzyły możliwość usamodzielnienia się miast i kreowania własnej polityki rozwoju [Wysocka 1995]. Funkcjonowanie gospodarki rynkowej ujawniło możliwości adaptacyjne miast do nowych warunków. Jednocześnie funkcje administracyjne nie wpływały już tak znacząco na dynamikę rozwoju miast.

Efektem ostatniego etapu reformy administracyjnej była likwidacja małych województw i utworzenie powiatów. Spowodowało to, mimo trwałości poprzednich powiązań funkcjonalnych, potrzebę uzyskania więzi w skali całego województwa wielkopolskiego. Dominującą rolę w tym zakresie odgrywa metropolia poznańska. Znaczny stopień koncentracji potencjału gospodarczego w aglomeracji poznańskiej jest jedną z głównych determinant dynamiki funkcjonowania i oddziaływania na strukturę gospodarczą regionu. Jałowiecki [1999] wymienia ponadto wiele innych cech predestynujących Poznań do rangi ośrodka metropolitarnego:

- duży potencjał ludnościowy i wysoki wskaźnik aktywności zawodowej,
- zasoby wykształconej siły roboczej,

- duży potencjał naukowy,
- położenie (w pobliżu granicy i europejskiego systemu autostrad),
- kontakty międzynarodowe i tradycje międzynarodowych imprez wystawienniczych.

Nie oznacza to jednak przejmowania przez ośrodek poznański wszystkich funkcji. System osadniczy Wielkopolski powinien więc charakteryzować się przede wszystkim spójnym rozwojem funkcjonalnym regionu przy zachowaniu różnorodnej struktury funkcjonalnej zgodnej z wewnętrznym potencjałem społeczno-gospodarczym. W dążeniu do zrównoważonego rozwoju miast należy popierać również rozwój średnich i małych ośrodków miejskich. Znaczenie dawnych ośrodków wojewódzkich powinno być w jak największym stopniu podtrzymane. Ograniczy to negatywne efekty będące wynikiem polaryzacji i pozwoli osiągnąć większy stopień aktywizacji w pozostałych częściach regionu. Dzięki temu możliwe będzie podniesienie i wyrównanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego w skali całego województwa. Podniesienie konkurencyjności miast, powstrzymanie odpływu wykwalifikowanych kadr i zasobów kapitałowych, powstrzymanie potencjalnych konfliktów w przestrzeni, a także rozwój średnich miast regionalnych i mniejszych subregionalnych spowoduje efekt rozprzestrzenienia się i komplementarnego rozwoju w licznych ośrodkach najniższego szczebla w stosunku do stolicy regionu. Tym samym system osadniczy będzie równoważony w skali całego województwa wielkopolskiego.

Bibliografia

Budner W., 1993, Współczesne zmiany demograficzne miast województwa poznańskiego, w: Prace z zakresu gospodarki przestrzennej, red. **R. Domański**, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, Seria I, z. 206.

Budner W., 1996, System osadniczy. Badanie dynamiki miast, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań.

Budner W., 1999, Funkcje administracyjne a struktura funkcjonalna miast średnich i dużych, Przegląd Geograficzny, t. LXXI, z. 4.

Budner W., Matykowski R., 1992, Regionalizm i świadomość regionalna mieszkańców Wielkopolski, w: Prace z zakresu gospodarki przestrzennej i ochrony środowiska, red. **R. Domański**, Zeszyty Naukowe AE w Poznaniu, Seria I, z. 204.

Budner W., Matykowski R., 1993, Regionalizm i świadomość regionalna w Wielkopolsce: spojrzenie geograficzne, w: Regionalizm jako folkloryzm, ruch

społeczny i formuła ideologiczno-polityczna, red. **M. Latoszek,** Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk.

Gaczek W., Małuszyńska E., 2000, Koncepcja rozwoju województwa wielkopolskiego w zakresie ładu przestrzennego i sieci osadniczej (maszynopis).

Gorzym-Wilkowski W., Miszczuk A., Miszczuk M., Żuk K., 1999, Zarys ekonomiki gminy, Norbertinum, Lublin.

Jałowiecki B., 1999, Metropolie, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Białystok.

Kaczmarek T., 1996, Rola funkcji administracyjnych w rozwoju średnich miast Wielkopolski, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Kokotkiewicz I., 1980, System statystycznej informacji regionalnej w Polsce, Studia KPZK PAN, t. 77, PWE, Warszawa.

Kondracki J., 1965, Geografia fizyczna Polski, PWN, Warszawa.

Krygowski B., 1956, O dwóch nowych podziałach na regiony geograficzne Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią, t. III.

Krygowski B., 1961, Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej, cz. I: Geomorfologia, Poznań.

Maik W., 1986, Osadnictwo, w: Województwo poznańskie. Zagadnienia geograficzne i społeczno-gospodarcze, red. **R. Domański, S. Kozarski**, PWN, Warszawa–Poznań.

Matczak A., 1992, Zmiany w strukturze funkcjonalnej miast Polski w latach 1973-1983, w: Funkcja administracyjna miast, Acta Univ. Lodz, Folia Geogr. 17, Łódź.

Poskrobko B., 1998, Zarządzanie środowiskiem, PWE, Warszawa.

Raport o stanie województwa wielkopolskiego. Sytuacja społeczno-gospodarcza, 1999, Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego.

Swianiewicz P., Dziemianowicz W., 1998, Atrakcyjność inwestycyjna miast, Transformacja Gospodarki nr 95, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa.

Wysocka E., 1995, Strategie rozwoju wielkich miast, Biuletyn KPZK PAN, z. 169, Warszawa.

Zajchowska S., 1977, Rozwój sieci osadniczej Poznania i najbliższego zaplecza w średniowieczu, w: Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych, red. **W. Błaszczyk,** PWN, Warszawa – Poznań.